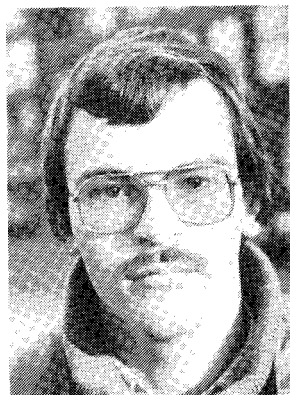

door J. Grin

J. Grin (1961) is student Natuurkunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Een alternatieve verdediging: noodzaak en mogelijkheid

'Het bijbelwoord, dat de naties hun zwaarden omsmeden tot ploegscharen, betekent een omvorming waaraan we dienen te werken. Maar in het lange proces van inspanningen, die nodig zijn om deze verandering te bewerkstelligen, zouden deze naties het nodig kunnen achten, om eerst hun zwaarden tot schilden om te smeden. In deze verre van volmaakte wereld zouden schilden wellicht beter dan zwaarden kunnen dienen om hen de bescherming te geven die ze behoeven en zo het vertrouwen op te bouwen, dat het mogelijk zal maken om deze schilden tot ploegscharen om te smeden.'

Dit citaat van de Amerikaanse wetenschapper Mark Sommer zal menig christen-democraat uit het hart gegrepen zijn. Het geeft precies de essentie weer van het CDA-Program van Uitgangspunten, wanneer dat spreekt over vrede, veiligheid en gerechtigheid. Enerzijds 'wil het CDA niet berusten in de aanwezigheid van massale vernietigingsmiddelen die het voortbestaan van de Schepping als zodanig bedreigen' (art. 18); anderzijds kiest de partij in het Program van Uitgangspunten niet voor totale ontwapening in deze gebroken wereld, maar voor 'het terugdringen van de wapenwedloop, met name in bondgenootschappelijk verband, in een beleid gericht op het voorkomen van oorlog en het behoud van vrede en veiligheid'. Voor wat betreft de

uitvoering van zo'n beleid noemt datzelfde Program (naast Nederlandse initiatieven voor ontwapeningsovereenkomsten) op pagina 21 het organiseren van een 'terughoudende, niet-agressieve, ingetoomde defensie', die tegelijk ook effectief en geloofwaardig is (de schilden van Sommer!).

De laatste jaren zijn er verschillende plannen voor een dergelijk niet-provoceerend, strikt defensief veiligheidsbeleid voor Europa uitgewerkt. In dit artikel wil ik een aantal daarvan bespreken. Eerst zal ik echter ingaan op een aantal minpunten van het huidige NAVO-veiligheidsbeleid om zo de noodzaak van een alternatief nog eens te onderstrepen. Deze punten vormen vervolgens mede de achtergrond van een aantal criteria,

waaraan een alternatieve defensie mijns inziens zou moeten voldoen. Na het formuleren van deze criteria wil ik een aantal ideeën voor zo'n strategie nader bespreken.

Het huidige beleid

De huidige NAVO-strategie is de 'strategie van het aangepaste antwoord' (flexible response in het jargon). Hoewel deze, op kernwapens gebaseerde, strategie zeker ook vele verdiensten heeft, zijn in het kader van dit artikel vooral een aantal minpunten van belang. 'Flexible response' houdt in, dat men steeds zorgvuldig kiest, op welk niveau men de tegenstander antwoordt. Daarvoor is een ruime keuze uit elk van de drie categorieën van de zogenaamde 'triade' van conventionele middelen, tactische kernwapens en strategische kernwapens noodzakelijk. De mogelijkheid om een 'aangepast antwoord' te geven, veronderstelt binnen deze triade enerzijds duidelijk onderscheidbare stappen, anderzijds een logische continuïteit. Uiteraard staan die twee vereisten op gespannen voet met elkaar. Met name de laatste jaren is het onderscheid tussen de drie categorieën nogal vervaagd. Het onderscheid conventioneel/tactisch nucleair is vrij ernstig ondergraven door de invoering van 'dual capable' wapens, die zowel conventioneel als nucleair kunnen schieten (om deze reden zegt het CDA in artikel 11.8 van haar verkiezingsprogramma 'nee' tegen verdere invoering van deze wapens). En het onderscheid tussen tactische en strategische kernwapens is nogal kunstmatig, en heeft nauwelijks te maken met de militair-technische kwaliteiten

van een wapen. Dit wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door het geval van de LRTNF-wapens (zoals kruisraket, Pershing-II en SS-20). Amerika noemt dit tactische wapens, bedoeld voor het slagveld in Europa; de Sovjet-Unie daarentegen spreekt van Eurostrategische wapens, omdat ze het grondgebied van de Sovjet-Unie kunnen bereiken respectievelijk daar vandaan gelanceerd worden.

Een gevaarlijker ontwikkeling is dat, vooral ten gevolge van de vooruitgang in de wapentechnologie¹⁾, het karakter van kernwapens verandert. Oorspronkelijk bedoeld als dreigwapens worden ze steeds beter bruikbaar als vechtwapens. Het taboe op hun daadwerkelijke inzet verdwijnt steeds meer; het vechten en zelfs winnen van een kernoorlog wordt denkbaar. Steeds vaker vallen geluiden over een 'beperkte kernoorlog' en 'first strike' uit de mond van leidinggevende politici en militairen op te tekenen. Deze ontwikkeling wordt door velen met zorg geconstateerd, zie bij voorbeeld het verslag van de hoorzitting over kernbewapening die de Wereldraad van Kerken in november 1981 organiseerde^{2a)} en een rapport^{2b)} van de Verenigde Naties uit 1980. Het is duidelijk, dat aan deze ontwikkeling een halt moet worden toegevoerd.

In de derde plaats hebben steeds meer militairen moeite met het functioneren binnen een krijgsmacht, waarin kernwapens een belangrijke rol spelen. Niet alleen zien uiteraard ook zij zich voor grote ethische problemen geplaatst, en voelen ze zich steeds meer geïsoleerd van de rest van de maatschappij; bovendien leeft bij

1) Zie voor een beknopt en helder overzicht: Egbert Boeker, *Moderne wapens*, Amsterdam, VU-boekhandel/uitgeverij 1983.

2a) *Before it's too late - the challenge of nuclear disarmament* onder redactie van Paul Abrecht en Nina Koshy, uitg. Wereldraad van Kerken, Genève 1983. (met name de hoofdstukken 3 en 4).

b) *Comprehensive Study on Nuclear Weapons*, 12 september 1980, VN-stuk nr. A/35/392. Ook Boeker (noot 1) gaat op deze aspecten in.

hen het besef, dat zij op de eerste rang zitten als kernwapens ooit daadwerkelijk worden ingezet.

Verder stellen nucleaire slagveldwapens de bevelvoering in tijd van oorlog voor een groot dilemma. Ze direct gebruiken betekent een zeer vroegtijdige inzet van kernwapens; het gebruik uitstellen betekent terugtrekken, zodat ze later op eigen grondgebied zullen exploderen, of overname door vijandelijke troepen. Ons verkiezingsprogram spreekt zich dan ook tegen verdere invoering van dit type wapens uit (zie artikel 11.8).

Tot slot kan het in een bondgenootschap van democratieën niet te lang duren, dat brede lagen van de bevolking belangrijke elementen in het veiligheidsbeleid op tal van gronden niet aanvaardbaar vinden. Voor het CDA is het daarbij in het bijzonder van belang, dat alle grote kerken kernwapens hoogstens als strikt tijdelijke oplossing aanvaardbaar vinden³⁾.

Het lijkt me al met al terecht, dat de CDA-partijraad in Hattem op 28 mei 1982 om studies naar 'effectieve alternatieve vredes- en veiligheidsmodellen' vroeg.

Criteria

Hieronder wil ik een poging doen, een aantal criteria voor alternatieve modellen te formuleren. Daarbij wil ik vooraf drie opmerkingen maken. In de eerste plaats: de ideale defensie bestaat niet. Een keuze voor een bepaalde opzet is altijd de resultante van een politieke afweging van een veeltal politieke, militair-strategische, technische en ethische factoren. In de tweede plaats gaat het mij in dit artikel om een *tussenoplossing* op de weg naar een betere wereld, zoals ook het Program van Uitgangspunten bepleit. En tot slot: ik zal me beperken tot de verdediging van Europa zonder overigens het belang van een goede samenwerking met

de Verenigde Staten te ontkennen; die hoeft er ook niet minder om te worden. Met deze punten in gedachten lijken mij de volgende criteria van belang:

1) de strategie moet *effectief en geloofwaardig* zijn in het voorkomen van oorlog. Ideeën als sociale verdediging en bepaalde vormen van territoriale verdediging zijn vooral bedoeld om het een bezettende macht lastig te maken en daarmee mijns inziens onvoldoende. Ze kunnen wel een goede, afschrikking verhogende aanvulling zijn (in dat kader pleit ook ons program voor studies hiernaar: artikel 9.33);

2) het veiligheidsbeleid dient een *niet-provocerend, strikt defensief* karakter te hebben. Zoals we al zagen sluit dit aan bij de benadering van het Program van Uitgangspunten. Ik wil uiteraard niet suggereren, dat de NAVO aanvalsplannen heeft; ik pleit echter wél voor een veiligheidsbeleid, dat het een tegenstander uiterst moeilijk maakt, dit te denken of vanwege propaganda-doeleinden te beweren;

3) in zo'n alternatieve verdediging moet *geen plaats* zijn voor kernwapens in die Europese landen die geen eigen kernwapens bezitten. De problemen, die slagveldwapens met zich meebrengen heb ik hierboven al beschreven. Mede om deze reden hebben de NAVO-ministers onlangs in Ottawa besloten tot een aanzienlijke eenzijdige reductie van de aantallen ervan; effectiever is uiteraard een totale afschaffing. Wapens met een groter bereik zijn niet in overeenstemming met het tweede criterium daar ze de Sovjet-Unie kunnen bereiken. Ze zijn ook niet nodig voor het afstoppen van een tankaanval;

3) Een goed overzicht van de stand van de discussie over kernwapens in negen Nederlandse kerken vindt men in: Siebe Riedstra, *Negen kerken in de vuurlinie*, Amsterdam, VU-boekhandel/uitgeverij 1983.

4) het beleid moet *aanvaardbaar* zijn voor *militairen* en brede lagen van de *bevolking*. Dit pleit zowel vóór een geloofwaardige militaire verdediging als tegen voortzetting van het huidige kernwapenbeleid. Het moet ook *aanvaardbaar* zijn voor *alle betrokken landen*; hierbij is met name Duitsland van belang;

5) het alternatief mag *niet méér kosten dan de huidige budgetten* bedragen. In een wereld waarin elke minuut drie miljoen gulden wordt uitgegeven aan militaire zaken staat dit, zeker voor christendemocraten, buiten elke discussie;

6) de tussenoplossing dient een *langere-termijnperspectief* van ontspanning en ontwapening eerder dichterbij dan verder weg te brengen.

De afgelopen jaren hebben vele denkers en groepen uit de wereld van krijgsmacht en wetenschap pogingen gedaan om modellen te ontwerpen die aan deze of dergelijke criteria voldoen. Hieronder wil ik een aantal ideeën bespreken.

Defensie in de diepte

Een aantal auteurs heeft het concept van 'defensie in de diepte' nader uitgewerkt. Ik zal hier de voorstellen van dr. Horst Afheldt, onderzoeker aan het Max Planck Instituut voor Sociale Wetenschappen in Starnberg (BRD), behandelen.

In een boek uit 1976^{4a)} bepleit Afheldt een schier eindeloos netwerk van anti-tank groepen, door het gehele land verspreid, die een tank-aanval moeten absorberen. Elk van deze (vrij kleine) groepen bestrijkt een bepaald gebied, bij voorbeeld enkele vierkante kilometers, en heeft tot taak de daar passerende

tanks uit te schakelen. Dit heeft tot voordeel, dat zo'n groep het gevechtsterrein zeer goed kent. Bovendien heeft de geringe mobiliteit tot gevolg, dat er relatief weinig logistieke voorzieningen nodig zijn; daarnaast worden op deze manier geen aantrekkelijke doelen voor kernwapens gecreëerd, doordat troepenconcentraties, communicatiecentra en bevoorradingsstations minimaal en zeer verspreid aanwezig zijn. Dit lijkt nogal op territoriale verdediging, maar er is een belangrijk verschil: de anti-tank eenheden maken gebruik van technisch zeer geavanceerde wapens, zoals precisie-geleide, korte-afstands raketten. Om te voorkomen, dat een tegenstander een doorbraak forceert door een massale aanval op een smal front, wil Afheldt ook artillerie voor precisie-raketten met een bereik van 10-50 kilometer gebruiken. Hij ziet op de lange duur geen rol voor de luchtmacht: volgens hem kunnen de defensieve taken vanaf de grond uitgevoerd worden. Onlangs^{4b)} heeft Afheldt een 'overgangsmodel' geformuleerd, daarin bijgestaan door verschillende militaire deskundigen. In deze versie beslaat het bovengenoemde netwerk slechts de eerste 70-100 km langs de grens; daarachter zouden de huidige gemechaniseerde NAVO-strijdkrachten gelegerd blijven. Een voordeel ten opzichte van zijn eerdere model is, dat het nauwer aansluit bij de huidige situatie. Bovendien is het in dit overgangsmodel mogelijk, om ergens in het netwerk tot stilstand gebrachte vijandelijke eenheden op de traditionele manier terug te drijven. Het is duidelijk, dat van een dergelijke opzet een grote afschrikkende werking uitgaat; het is bovendien een strikt defensief, en niet-nucleair plan. Ook aan de meeste andere hierboven geformuleerde

4) Bedoelde publicaties zijn:

- a) H. Afheldt, *Verteidigung und Frieden, Politik mit militärischen Mitteln*, München, Carl Hansen Verlag, 1976;
- b) H. Afheldt, *Defensive Verteidigung*, Hamburg, Rowohlt, 1983.

criteria is voldaan; alleen met het vierde zouden wellicht problemen ontstaan. Het is namelijk zeer de vraag, of een Duitse regering, van welke signatuur ook, een strategie zou aanvaarden waarbij het hele Duitse grondgebied strijdtoneel zou zijn. Als reactie hierop noemt Afheldt naast bovengenoemde voordelen van kleine, weinig mobiele eenheden nog de mogelijkheid, dat grote steden tot onverdedigd gebied verklaard zouden worden, dit in overeenstemming met het internationaal recht. Inwoners van kleinere steden zouden hierheen, en naar andere neutrale zônes geëvacueerd kunnen worden. Het is echter de vraag, of dit argument na Dresden veel indruk zal maken. (Overigens heeft Afheldt gelijk, als hij zegt dat de huidige NAVO-strategie op dit punt voor Duitsland even moeilijk te verteren is.)

Het voorstel van Afheldt bevat niettemin zoveel waardevolle elementen, dat het het verdient zeer serieus genomen te worden.

Voorwaartse defensie

In tegenstelling tot wat het geval is bij het zojuist besproken concept van de 'defensie in de diepte' ligt het accent bij de voorwaartse verdediging op het verdedigen van de grenzen. Ik zal de voorstellen van de VU-hoogleraren Boeker en Barnaby⁵⁾ nader bespreken; zij hebben zich deels laten inspireren door de denkbeelden van de Westduitse militair Hannig. Barnaby en Boeker werken een strategie uit voor de verdediging van het grondgebied van West-Duitsland en de Benelux; hun argument is, dat dan de Franse en

Britse kernmachten gehandhaafd blijven (afschaffen zou met name in het eerste geval op grote weerstand stuiten) terwijl de aanvalsassen van de Sovjet-Unie volgens de meeste strategen naar de Bondsrepubliek en haar achterland zouden lopen. In hun plan staat het principe van de 'defensie zonder provocatie' centraal. Ze willen dit realiseren door slechts die wapensystemen toe te laten, die slechts defensief optimaal gebruikt kunnen worden. Zij stellen, dat het defensief talrijke voordelen biedt: de opstelling, bijvoorbeeld van het communicatie- en verkenningssysteem⁶⁾, kan in vreedstijd voorbereid worden, anti-tank wapens zijn veel goedkoper dan de tanks die ze uitschakelen, en de moderne technologie (precies-geleide raketten, geavanceerde verkenning- en communicatietechnieken enz.) werkt in het voordeel van de verdediger.

Hun defensieopzet ziet er als volgt uit. Dicht bij de Oost-West grens bevindt zich een zone van ongeveer vier kilometer breed, die constant onder vuur wordt gehouden, zodat vijandelijke eenheden niet kunnen passeren. Deze worden onder vuur gehouden door geschut en raketwerpers die gedeeltelijk zo ver achter het front staan (40-150 km) dat ze onbereikbaar zijn voor Sovjet-artillerie.

Voor de verkenning willen Barnaby en Boeker gebruik maken van uiterst moderne technologieën. Langs de grens, nog vóór de vuurzone, ligt een groot scala sensoren, die informatie verzamelen over de bewegingen van de vijand. Ook wordt gebruik gemaakt van reeds bestaande kleine, onbemande vliegtuigjes met een

5) Prot. dr. E. Boeker is hoogleraar theoretische natuurkunde en voorzitter van de werkgroep polemologie aan de Vrije Universiteit. Prof. dr. C.F. Barnaby is ex-directeur van het gezaghebbende internationale instituut voor vredesonderzoek SIPRI en ere-doctor van de Vrije Universiteit. Momenteel is hij tevens als bijzonder hoogleraar polemologie aan de VU werkzaam. Hun voorstel vindt men o.m. in: Frank Barnaby en Egbert Boeker, *Defensie zonder kernwapens*. Meulenhoff-Informatief, 1982. Een samenvatting treft men aan in *Alternatieven voor afschrikking in Europa: mogelijk of onmogelijk*, uitgegeven door het (voormalig) defensie-studiecentrum.

6) Hiermee bedoel ik het systeem dat in de literatuur meestal met C³I (Command, Control, Communications and Intelligence) wordt aangeduid.

klein bereik. Alle gegevens worden door een computersysteem verwerkt en ter beschikking van de bevelvoering gesteld.

Boeker en Barnaby benadrukken daarbij wel, dat de uiteindelijke beslissing in mensenhanden moet blijven, en waar- schuwen ook tegen een te sterk gecentra- liseerd bevelvoeringssysteem.

Vanwege deze uiterst geavanceerde elek- tronische verkenning, en omdat in dit plan een hoge mobiliteit van de troepen geëist wordt is een uitgebreid communi- cationen netwerk van belang. De auteurs denken dat te kunnen realiseren met be- hulp van eveneens moderne elektroni- sche technieken; ook stellen ze voor, om voor de verbindingen relatief onkwetsba- re glasfiberkabels te gebruiken (dergelij- ke kabels zullen over enkele jaren al voor civiele telefoonverbindingen gebruikt worden).

De hoge mobiliteit, waarvan Boeker en Barnaby uitgaan, vereist ook goede logis- tieke voorzieningen. Het is daarom jam- mer, dat zij dit punt wel noemen, maar nauwelijks uitwerken; op dit punt is het plan van Afheldt sterker. Anderzijds is een voorwaartse defensie voor Duitsland waarschijnlijk beter te aanvaarden dan een defensie in de diepte, waarbij het hele Duitse grondgebied slagveld wordt. Voor wat betreft de technische vereisten is hun plan tamelijk gedetailleerd; ze re- kenen daarnaast voor, dat het niet méér hoeft te kosten dan het huidige beleid. Het is naar mijn mening dan ook terecht, dat de TH-Delft onlangs een promo- tieplaats geschapen heeft voor het ont- wikkelen van een model, waarmee het voorstel van Boeker en Barnaby op zijn technische, militaire en economische me- rites beoordeeld kan worden.⁷⁾

Een Engels geluid

We hebben ons tot nu toe beperkt tot het

Europese vasteland. In december 1982 is er echter in Engeland een rapport⁸⁾ ver- schenen, waarin de mogelijkheden voor een niet-nucleaire verdediging van Groot-Britannië en de rest van West- Europa onderzocht worden.

Hoewel de commissie die het rapport heeft uitgegeven zich in het algemeen radicaler opstelt dan Afheldt en Barnaby en Boeker, is het een zeer eerlijke en grondige bespreking van een groot aantal militaire en niet-militaire opties gewor- den. Tevens komen een aantal funda- mentele vragen aan de orde: wel of geen kernwapens, aan welke dreigingen kan en moet een defensiebeleid tegemoet ko- men, enzovoort. Het is zeker waard, ge- lezen te worden door een ieder, die wil meedenken over vredes- en veiligheids- beleid.

Enkele aanbevelingen uit het rapport wil ik hier noemen. De commissie kiest in het algemeen voor een 'defensieve af- schrikking'. Ze pleit ervoor, dat Engeland lid blijft van de NAVO, tenzij de NAVO niet bereid zou zijn om van haar kernwapens af te zien (een minderheid pleitte ervoor, om het NAVO-lidmaatschap in elk geval op te zeggen, om zo het blokdenken te doorbreken). Bij voort- zetting van het NAVO-lidmaatschap zou Engeland moeten blijven bijdragen aan de grondstrijdkrachten in West-Duits- land. Voor Engeland bepleit men een 'hoge-entree-prijs strategie' door een sterke lucht- en kustverdediging. Dat vereist een uiterst mobiel leger, en verder een marine met veel onderzeeërs en mid- delgrote schepen, die in de buurt van Groot-Brittannië opereren; daarnaast luchtstrijdkrachten met een zwaar accent op gevechtsvliegtuigen. De commissie pleit voor geweldloze weerbaarheid als een strategie om bij een bezetting op terug te vallen. Ook zij streeft naar een

7) Zie het interview met TH-medewerker drs. Leo Fretz in *Trouw* van 13 oktober 1983.

8) Het rapport is geschreven door de British Alternative Defence Commission, en uitgegeven onder de titel *Defence without the Bomb*, Taylor & Francis, New York, 1983.

tussenoplossing op weg naar een betere wereld.

Kernchantage en aanvoerlijnen

De kritiek die vaak gegeven wordt op strategieën, die niet berusten op kernwapens, is dat zo'n strategie ons bloot zou stellen aan de mogelijkheid van kernchantage: door te dreigen met een (beperkte) kernaanval zou een kernmacht als de Sovjet-Unie Europa kunnen chanteren. De vraag is echter, zoals ook in het Engelse rapport wordt opgemerkt, of we in dit opzicht met de huidige strategie beter af zijn: als zo'n chantage nú zou plaatsvinden, zouden we dan toegeven of zelfvernietiging riskeren? Hier kan men tegen in brengen, dat een kernwapenmacht niet een land zou chanteren, dat zelf kernwapens heeft. Aan de andere kant zou een reactie op zo'n dreiging kunnen zijn, om niet toe te geven. Het zou kunnen, dat het dreigement dan wordt uitgevoerd; tegen een dergelijk gedrag is echter met geen enkele strategie een verdediging mogelijk. Ook op dit moment zijn er landen, die hun verdediging niet op kernwapens baseren! Daarnaast heeft elk veiligheidsbeleid niet alleen een militaire, maar bij voorbeeld ook een economische en een politieke component. Het taboe op het gebruik van kernwapens zou versterkt en uitgebreit moeten worden. Op dit probleem is uiteindelijk geen afdoende antwoord. Het punt zal moeten meewegen bij de uiteindelijke afweging. Daarbij leidt de huidige strategie mijns inziens tot grotere risico's.

Overigens zij opgemerkt, dat zowel Afheldt als Barnaby en Boeker de NAVO-kernwapens buiten West-Duitsland en de Benelux willen handhaven. De gevallen, waarin die ingezet zouden kunnen worden, zouden dan van te voren zorgvuldig vastgesteld moeten worden (hiermee is onder meer het probleem van de kern-

chantage van de baan). Het is jammer, dat de defensienota 1984⁹⁾ het doet voorkomen, alsof alternatieven alle kernwapens in één keer willen verwijderen. Daarmee doet de nota geen recht aan de genuanceerde beschouwingen van genoemde auteurs.

Een tweede veel gehoorde opmerking is, dat een strategie die voldoet aan de eerdergenoemde criteria niet de mogelijkheid biedt, om de aanvoerlijnen van grondstoffen veilig te stellen. Die opmerking is juist. Eén blik op de globe leert naar mijn mening echter, dat Europa een te klein en ondiep werelddeel is, om zich de pretentie, dat zij die aanvoerlijnen ooit zou kunnen veiligstellen, te kunnen veroorloven. Ook hier geldt, dat een goed economisch beleid en een verstandige politiek een noodzakelijke aanvulling vormen. Een goed argument voor de bij uitstek christen-democratische gedachte van de Europese eenwording, en ook voor de gedachte van de interdependentie, die bovendien een waardevol langere-termijnperspectief biedt.

Conclusies

Over de precieze vorm van een alternatief veiligheidsbeleid bestaan nog vele vraagtekens. Ik heb in dit artikel echter geprobeerd aan te tonen, dat zo'n alternatief noodzakelijk en ook mogelijk is. De mogelijkheden zouden verder geconcretiseerd moeten worden, bij voorbeeld door een daartoe in te stellen staatscommissie. Het CDA, dat zich meer dan andere partijen in het spanningsveld tussen ideaal en werkelijkheid bevindt, zou hierbij een voortrekkersrol kunnen spelen.

9) *Continuïteit en Vernieuwing, Defensiebeleid in de jaren 1984-1993*, Den Haag, Staatsuitgeverij 1984.